

Nefis Mertebelerine Psikolojik Bir Yaklaşım

Ali KUŞAT

Yard. Doç. Dr., Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi

Psikoloji ve Tasavvufi Kabiliyet

İnsanların doğumundan itibaren geçirmiş oldukları gelişim evreleri ve bu evreler içerisinde edindikleri gelişim özellikleri psikologları öteden beri meşgul etmiş ve birçok araştırmanın yapılmasına neden olmuştur. Bazı gelişim özellikleri, ferdi kişilik yapısına ve yetiştiği çevresel nedenlere bağlı olarak bireysel farklılıklar gösterir. Ancak diğer bazı gelişim özellikleri vardır ki bunlar, bireysel ve çevresel farklılıklara rağmen bütün insanlığı içerebilecek ortak özellikler göstermektedir.

Bu gelişim evreleri farklı kültür ve dinlerde farklı adlarla ele alınmış ve gelişim psikologlarının insan yaşamının bu yönüyle ilgili birbirinden farklı kavramlar geliştirmelerine neden olmuştur. Bunların belli başlıları; Piaget'in "Bilişsel", E. Erikson'un "Psiko-sosyal kişilik", L.Kholberg'in "Ahlâk", Selman'ın "Rol alma", Abraham Maslow'un "İhtiyaç hiyerarşisi" ve son gelişim psikolojisi teorisi olarak bilinen ve önceki teorilerin bir birleşimi şeklinde olan J. Fowler'ın "İman gelişimi" teorileridir. Bu gelişim psikolojisi teorilerinin hepsinin temelinde, insan gelişiminin, somut ve bireysel değerlerden, soyut ve evrensel değerlere doğru bir yol takip ettiği görülmektedir.

İman insanın evrensel bir anlamlandırma arzusudur. İnsan bu doğa ile yaratılmıştır. Bunun da temelinde güven ve bağlılık duygusu yatmaktadır. İlk din sosyologu olarak kabul edilen¹ ve aynı zamanda psikolojik tahlillerde de bulunan İbn-i Haldun, insan tabiatının yaratılışında cismanî dünyadan sıyrılıp ruhî âleme ulaşabilme kabiliyetine sahip olduğunu belirtmektedir.² Bu hususta R. Ornstein; insan beyninin insandaki belirli duygulanımları meydana getirdiğini ve beynin

1 Ü. Günay, "İslâm Danyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü, İbn Haldun", *Atatürk Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, S. 6, ss. 63-104.

2 İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, M.E.B. Yayını, 1988, c. I, s. 244.

sol yarı küresinin akli (analitik), sağ yarı küresinin de bütüncül (sezgisel) kabiliyetlerini yönlendirdiğini³ söyleyerek, bir anlamda insanın sezgisel yani tasavvufi yaşantı hâline yaratılışında eğilimli olduğunu belirtir. Bu tecrübe şekli, Budizm'de *nirvana*, Hristiyanlık'ta *mistisizm*, İslâm'da ise *tasavvuf* terimleriyle ifade edilmektedir. Bu nedendir ki tasavvufi yaşam, psikolojik gelişimin bir şekli olarak görülebilir. Bu husus psikoloji ile dini bir kaynağa bağlamaya çalışan Jung'un din anlayışıyla da uyumaktadır. Çünkü Jung'a göre insanın bilinç altı dünyası ortak arketipler bulunmaktadır. Bu arketiplerden birisi de din arketipidir. Bu nedenle insanın bilinç altı dünyası aslında dinidir ve insan bireyleşme sürecini yaşadıkça bu dünya ile daha sık karşı karşıya gelir. Bu sebeple Jung, dinî mistik tecrübeyi bizzat ortak bilinç ötesindeki arketiplerin tecrübesi olarak görür⁴. Böylece, din insan ruhunun farklı katmanlarının bütünlleştirici bir yönü olarak görülür.

Bu yönle beraber, insanlar psikolojik yapılarındaki bu kabiliyeti işleyerek geliştirmekte farklılıklara sahiptirler. Özellikle iç güdümlü (introvert) kişilik özelliğine sahip olanların tasavvufi yaşam şekline daha yatkın oldukları görülmüştür.⁵ Çünkü bunlar kişilik özellikleri itibariyle daha saf ve samimî davranmaya yatkındırlar ve kendi iç dünyalarına daha rahat yönelebilmektedirler. Bundan dolayı da tasavvufi yaşantı şekline ayrıca ilgi duymaktadırlar.

İdris Şah sûfizmi, Batı dünyasında geliştirilen bütün psikoloji ekollerinden çok daha ileri seviyede psikolojik bir sistem olarak değerlendirir. Bu psikoloji anlayışını özde Doğulu bir düşünce biçimi olarak değil, insanın doğal yapısının bir ifade biçimi olarak tanımlar.⁶

Müslüman toplumların dinî ve sosyal gelişimlerine bakıldığı zaman, tasavvuf ve tarikatların daha çok sosyal ve ekonomik sıkıntıların yüksek olduğu dönemlerde ortaya çıktığı görülmektedir.⁷ Tasavvuf ve tarikatların oluşma ve gelişmesindeki bu etki, tasavvufta, bu dünyanın kaçınılması gerekli bir yer olduğu anlayışının oluşmasına neden olmuş ve sûfi olarak bilinen bir kısım insanların bu maddî dünyadan ve ona bağlayan her şeyden ve sosyal çevreden kaçmalarının tasavvufun temel yolu olarak anlaşılmasına ve bu da tasavvufun olması gerekli mecrasından farklı mecralara kaymasına ve neticede İslâm'da olmayan bir yığın hurafenin merkezi hâline dönüşmesine neden olmuştur. Aslında insanların sıkıntı ve meşakkatli oldukları durumlarda dinin yardımına koştukları bellidir. Bu da çağlar

3 R. E. Ornstein, *Yeni Bir Psikoloji*, çev. Erol Gökü-Feray Işık, İstanbul 1983, ss. 59-80.

4 David M. Wulff, *Psychology of Religion, Classic and a Contemporary Views*, New York 1991, ss. 433-34.

5 Spilka, B. & Ralph W. Hood. JR. Richard L. Gorsuch, *The Psychology of Religion; An empirical approach*, Printice-Hall, New Jersey (U.S.A) 1985, s. 188.

6 M. Spiegelman & P. Vilayat İnyet Han & Tasnim Fernandez, *Jung Psikolojisi ve Tasavvuf*, çev. Kemal Yazıcı-Ramazan Kutlu, İstanbul 1994, s. 22.

7 Ü. Günay & Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Kayseri 1999.

boyu dinin bu ihtiyaçlar doğrultusunda anlaşılmasına ve bu ihtiyaçların giderilmesi yolunda kullanılmasına neden olmuş ve dolayısıyla birçok tenkitlere de maruz kalmıştır. Hâlbuki insanın düşüncelerinde objektif olabilmesi için belirli ihtiyaç ve sıkıntılardan kurtulmuş olması gerektiği gibi, dinin özünün birey ve toplumda saf ve sade bir şekilde yaşanabilmesi de gerek bireyin ve gerekse toplumun bu günlük ihtiyaç ve sıkıntılardan kurtulmuş olması ile mümkün olabilir.

Gelişim Psikolojisi ve Tasavvuf

İslâm kültür ve geleneğinde gelişen tasavvuf anlayışı, bir bakıma insanın doğal yapısı olarak ele alınmaktadır. Bilhassa nefis mertebeleri anlayışı İslâm'ın yukarıdaki gelişim psikolojilerine benzer bir gelişim psikolojisi teorisi olarak ele alınabilir. Bireyin gelişmesi, somut dünya ve ona bağlayan şeylerden soyut ve manevî dünyaya doğru bir yükselme şeklinde olmaktadır. Yalnız burada dinsel tema çok yoğun bir şekilde vurgulandığı için, olayın psikolojik boyutuna dikkat çekilmemiştir.

İnsanın gelişip yücelmesiyle ilgili bazı teorilerle, dinlerde ortaya çıkan tek bir Tanrı hakikatine ulaşma çabaları arasında ilginç bir benzerlik mevcuttur. Bu açıdan tasavvufî hayat şekli psikolojik gelişimin dinsel yanı olarak ele alınabilir. Konuya motivasyon psikolojisi açısından bakacak olursak, insanlar, fizyolojik, sosyal, duygusal ve ruhsal ihtiyaçlarla doğarlar ve bu ihtiyaçları giderebilmek için motive edilirler. Bu hayat sürecine giren mürit belli bir ruhî yücelme içerisinde bir makamdan başka bir makama geçerek belli bir psikolojik gelişim süreci içerisinde yeni ve daha üstün insanî, ahlâkî ve dinî evrimler yaşar.⁸

Tasavvufî yaşamdaki bu nefis mertebeleri anlayışının gelişim özellikleri ile Amerikalı psikolog Abraham Maslow'un "ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisi" arasında çok yakın bir benzerlik görülmektedir. Maslow da insanın kendini gerçekleştirmesi hususunda güdülendiğini ve yaratılışı itibarıyla temiz bir kişiliğe sahip olabilecek kabiliyette yaratıldığını belirtmektedir. Ona göre, ancak bu mertebeye erişenler derin tecrübe yaşayabilirler. Dinî tecrübeyi de derin tecrübeden sayması itibarıyla derin dinî tecrübeyi de ancak kendini gerçekleştirmiş olan yani insan olma, nefisini yüceltme yolunda üst seviyelere gelmiş olanlar yaşayabilirler.⁹ Bu konuyla ilgili yapılmış olan ampirik araştırmalara göre derin veya mistik tecrübeler sadece kendini gerçekleştirmiş olan nadir kimselerde ortaya çıkar. Ayrıca ampirik-deneysel araştırmalar, mistik tecrübelerin ruhî sağlamlıkla ilişkili olduğunu ve kendini gerçekleştirmeye ile mistik tecrübe arasında ve mistik tecrübe ile ruh sağlığı ve sağlam kişilik yapısı arasında da pozitif bir ilişkinin varlığını ortaya

8 Hayrani Altuntaş, *Marifetnamede Tasavvuf*, İstanbul 1981, s. 9.

9 A. Maslow, *Dinler Değerler, Doruk Deneyimler*, terc. H. Koray Sönmez, İstanbul 1996.

koymaktadır.¹⁰ Maslow, bunun en zirve noktasını 'kendini gerçekleştirme' güdüsü olarak tanımlar. İlahî dinlerde bilhassa İslâm'da Kuran'ın bildirdiğine göre insanın Kâmil mertebesine çıkabileceği bildirilmektedir.¹¹ Birçok sûfi insanın bu mertebeye erişebilmesi için motive edildiğini söylemektedir. Hatta tasavvufu "İnsanın kendini gerçekleştirmek yolunda uğraş vermesi"¹² olarak tanımlarlar. Bu anlayış, İslâm dünyasında tasavvufî hayata olan ilgi ve eğilimi artırmıştır.

İnsanın kendi iç âlemine yönelerek Allah'a daha yakın olacakları ile ilgili "Sizlere ufuklarda ve sizin kendinizde belirtiler göstereceğiz - görmüyor musunuz?"¹³ "Biz ona şah damarından daha yakınız."¹⁴ gibi âyetler ve ayrıca "Kendini bilen -ancak- Rabb'ini bilir."¹⁵ gibi hadis diye nakledilen veciz sözler, Allah'a erişme yolunun insanın kendi iç dünyasına derinleşmesi, yoğunlaşması ve insanın kendi içsel derinliğinde kendini keşfetmesi ve gerçekleştirmesi ile mümkün olabileceği anlayışının gelişmesine neden olmuştur.¹⁶

Bu yorumlama tarzı A. Maslow'un kendini gerçekleştirmek için insanların motive edildiği anlayışıyla uyumaktadır. Eğer karşılaştırılırsa tasavvuftaki İnsan-ı Kâmil ile Maslow'un teorisindeki Kendini Gerçekleştirmiş olan insanın özelliklerinin birbirleriyle uyumakta olduğu görülmektedir. İnsan gelişimini daha iyi anlamak için varoluşçu insançı psikolojinin insan doğası anlayışı ile nefis mertebelerini karşılaştırmak yerinde görülmektedir.

İhtiyaçlar Hiyerarşisi ve Nefis Mertebeleri

Yukarıda tasavvufî hayatın, psikolojik gelişimin dinsel bir yanı olarak ele alınabileceğini belirtmiştik. Bu konuyla ilgili olarak Abraham Maslow'un ihtiyaç hiyerarşisi teorisi¹⁷ ile İslâm tasavvufundaki nefis mertebeleri arasında bir ilişkinin kurulabileceğini göstermeye çalışacağız. Ne tesadüftür ki her iki anlayışta da insanın gelişim süreci yedi basamakta olgunluğa ulaşmaktadır.¹⁸ Bunu da aşağıda Maslow'un ihtiyaç gelişimi ile nefis mertebelerinin genel özelliklerini karşılaştırarak göstermeye çalışacağız. Karşılaştırma yapılırken önce Maslow Teorisi'nin ge-

10 B. Spilka, *Psychology of Religion*, s. 192.

11 95 Tin/4.

12 A. M. Schimmel, *Tasavvufün Boyutları*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 168.

13 41 Fussilet/53.

14 50 Kaf/16.

15 İbn-i Ömer eş-Şeybani, *Kitabu Temyizi't-Tayyib Mine'l-Hebis*, Beyrut 1985, s. 170.

16 A. Schimmel, *age.*, s. 169.

17 R. D. Gross, *Psychology; The Science of Mind and Behaviour*, London 1995, ss. 902-3.

18 Her ne kadar Maslow teorisi farklı gelişim basamakları şeklinde ele alınsa da en azından bizim referans kitabı olarak kullandığımız kaynakta Maslow'un bu teorisi yedi basamakta ele alınmaktadır ve biz de bunu kullandık.

leşim döneminin özelliklerini R. Gross'un *Psikoloji* kitabını esas alarak ve hemen akabinde o döneme karşılık gelen nefis mertebesinin özellikleri verilecektir.

1. Fiziksel İhtiyaçlar: Yiyecek, içecek, oksijen, dinlenme, cinsel ihtiyaçlar gibi bedensel, maddî ihtiyaçlar bu dönemin temel ihtiyaçlarıdır.

Nefs-i Emmare: Nefis (kişi) bu seviyede daha çok dünyaya ve onunla ilgili maddî menfaatlere yönelir. Kibir, hırs, hased, kıskançlık, şehvete düşkünlük, kötülüğe eğilim veya devamlı kalındığı zaman kötülüğe götürecektir ihtiyaçlarıdır. Kur'ân-ı Kerim'de bu nefis şu şekilde tanımlanır: "Hiç şüphesiz nefis daima kötülüğü emreder."¹⁹

Bu dönemde insanı güdüleyen temel ihtiyaç fizyolojik ve fiziksel ihtiyaçlardır. Böyle bir ihtiyaç içerisinde olan kişi başka bir şeyi düşünemez. Sevgi, aşk, sorumluluk gibi ruhî ihtiyaçlar onun ilgi alanının dışında kalır. Bu özelliklere sahip fertlerin oluşturduğu toplumda din bu gibi ihtiyaçların giderileceği bir fonksiyonda algılanır. Bu ihtiyaçların etkisinde oluşan din de ancak ilkel toplumlardaki gibi günlük ihtiyaçların giderilmesi için kullanılan bir enstrüman şeklinde kalır.²⁰

2. Güvenlik ihtiyacı: Hem fizikî ve hem de psikolojik olarak tehlikeli durum ve nesnelere, durumlardan fizikî hastalıklardan korunmak için kanun ve kuralların egemen olduğu güvenli bir dünyaya olan ihtiyaç ön plâdadır. Bu tehlikeler hem fizikî ve hem de psikolojik olabilir. Bu güvenlik gereksinimi insanların bir dine bağlanmalarında güdüleyici rol oynar.

Nefs-i Levvame: Kınayan nefistir. Bu nefis iyilikleri yapmaya başlar, kötülüklerinden vazgeçme eğilimi içerisindedir. Kendine olan güveni zayıf olduğu için yapıklarının başkaları tarafından bilinmesini de ister. Bu duygu da çevresel faktörlerin fazlaca dikkate alınmasına götürür. Bu nefis Kur'ân-ı Kerim'de daha önce yaptıklarından pişmanlık duyan nefis olarak tanımlanır.²¹

İnsanın gerek fizikî ve gerekse psikolojik çevresel tehlikelerden korunma ve emin olma gereksinimi vardır. Bu gereksinimin yerine getirilip getirilmeyeceğinden emin olmadığından kişi tereddüt ve korku içerisindedir. Bu korkuyu gidermek için de dinin yardımına koşar ve din onu bu korkulardan koruyacak bir güvenlik kaynağı olur. Kişi *hauş ve reca* (korku-ümit) arasında gider gelir. Dinler, öldükten sonra yeni ve daha güvenli bir yaşam olacağı inancını vererek bu ve gelecek dünyanın tehlikelerinden korur. Bu gelişim evresinde birey dinî lider ve şeyhlere bağlanma ihtiyacı duyar. Toplumsal çevrenin ve imkânların darlığı kişiyi böy-

19 12 Yusuf/53.

20 E. Puttick, "A new Typology of Religion Based on Needs and Values", *Journal of Beliefs and Values*, Ekim 1997, ss. 133-146.

21 75 Kıyame/2.

le bir gruba bağlanmaya iter. Otoriter bir din anlayışına sahip olur. Bu dönem Freud psikanalizinde çevresel kontrol mekanizmaları olarak rol oynayan üst-bilinç (stüper-ego) kavramına ve fonksiyonuna benzetilmektedir.²² Burada ileriye yönelik bir ümit vardır, aynı zamanda da zaman zaman geriye takılıp kalabilir.

3. Sevgi ve bir gruba bağlılık: Sevgiye ihtiyacın en fazla duyulduğu bir dönemdir. Kişi bu dönemde hem sevmek ve hem de sevilme ister. Sevildiğini bildiğinde de çevresine olan ilgi ve sevgisi artar. Bir gruba bağlılık hissi içerisinde. Güven ve kabul duygusuna da ihtiyaç duyar. Bir gruba bağlanma gereksinimi ile sevgi gereksinimi arasında çok yakın bir ilişki vardır.

Nefs-i Mülhime: İlimi sever, cömerttir, kanaatkâr ve alçak gönüllüdür. Sabır ve tahammül gücü artmıştır. Müsamahakârdır, bu ise sevgi demektir. Çevresine karşı saygılıdır ve onları sever. Bu seviyede din insanın bağlanma gereksinimi ve neticede yüce bir Yaratıcı tarafından sevilmiş olmakla sevgi gereksinimini gidermektedir. Bu nefis "Gerçek zihinsel bütünleşmenin başlangıcıdır."²³ Kur'ân-ı Kerim bu nefsin kötülüklerden kurtulduğunu ve kurtuluşa erdiğini bildirmektedir.²⁴

Sevme ve sevilme, bebeklikten itibaren insanın sahip olmak için güdülendiği temel ihtiyaçlardan birisidir. Bu sebeple tasavvufi yaşantının sevgi ile de çok yakın bir ilişkisi vardır. Bilhassa iç güdümlü insanların hem manevî aşka ve hem de insanî değerlere daha çok değer verdikleri görülmektedir. St. Augustine'nin; "Bir şeyi yalnızca onu sevdiğiniz derecede anlayabilirsiniz", (Res tantum cognoscitur quantum diligitur)²⁵ esprisinin arkasında, Tanrı'yı ve insanı anlayabilmek için onları sevme ve değer verme gerçeğinin yattığı belirtilmektedir. Gerçek sûfiler, mistikler ve kendini gerçekleştirme seviyesine ulaşabilmiş olan kimseler hem manevî ve hem de insanî sevgiye önem verirler. Zaten dinî duygunun olgunluk derecesi de yüksek seviyelere ulaşılmış insan sevgisine sahip olmakla ölçülebilir. Böyle insanlar Mevlâna'nın dediği gibi insanları din, dil, mezhep, ırk, cinsiyet ve yaş farkı gözetmeden severler. Bu sebeple bütün sûfilerde Allah'ın sonsuz sevgisine ulaşma istek ve arzusu vardır. Çünkü insanın yaratılışı icabı ekmek ve sudan sonra en çok ihtiyaç duyduğu şey sevgidir. Allah'ın sonsuz sevgisinin ise ancak yücelme yoluyla elde edileceği anlayışının hakim olması, bir kısım dindarları tasavvufi hayata yönlendirmiştir.

4. Özsaygı, statü isteği: Kendine saygı ve güven duygusu ile birlikte çevresine de saygısı artmıştır. Bireyin çevresine olan saygısının kendine olan saygısına bağlı olması sebebiyle, bir öz saygı ve toplumsal bir statüye sahip olduğun-

22 bk. Kemal Sayar, *Sıfî Psikolojisi*, yayına haz. Kemal Sayar, İstanbul 2000, ss. 11-32.

23 Aynı eser, s. 23.

24 91 Şems/8-10.

25 M. Spiegelman, *Jung*, s. 31.

dan emin olan kimseler ancak çevrelerine saygı duyabilirler. Bu da kişinin kendine olan güven duygusunun gelişmesine yardımcı olur. Kendine güven duyan kimseler de çevrelerine karşı daha saygılı ve anlayışlı, sahip olmadan ziyade olma duygusuyla doludurlar.

Nefs-i Mutmainne: Bu nefsin temel özelliği *fakr*'dir.²⁶ Fakr ise kişinin bütün nefsanî arzu ve isteklerinden kurtulması demektir. Nefsin üzüntüleri son bulmuştur, kalb her şeyden emin olmuştur. Cömertlik doğruluk, yumuşak huyluluk, alçak gönüllülük, güler yüzlülük, tatlı dillilik vs. oluşur. Bu nefis Kur'ân-ı Kerim'de hiçbir şeyden endişe ve korku duymayan, zihinsel bir bütünleşmeye ulaşmış bir nefis olarak nitelendirilir.²⁷

Üçüncü ve dördüncü basamaklardaki kişiler iki şeye ihtiyaç duyarlar: 1. İç ihtiyaç; başarı, güven ve bağımsızlık duyguları. 2. Dış ihtiyaç; ün, prestij, statü, ve üstünlük duygularıdır.²⁸ Bu dönemde din bağımlılıktan kurtulmuş, fakat yine de bir dinî lideri örnek alma ihtiyacından tamamen de kurtulamamıştır. Önceki evreden daha az otoriter bir din anlayışı vardır. Kim olduğunun bilincine varır. Yüksek seviyede dinî bir iç yaşantı ve ruhsal gelişim yaşayabilirler.

5. Bilişsel ihtiyaç: Bir önceki evrenin temel ihtiyaçları olan kimlik ve güven ihtiyacını gidermiş olan kimseler bir sonraki bu safhada daha genel ve üst seviyedeki şeylere ihtiyaç duyarlar. Kendisiyle ilgili sorunlarını çözmüş olan kimselerin çevreyle ilgili bilme, anlama ve merak istekleri artar ve yeni şeyler keşfetmeye gayret sarf ederler. Her şeyde bir anlam ve gayenin var olduğunu düşüncüler, bu sevgi ve güzellik iç huzuru ve dengeyi güçlendirir.

Nefs-i Râziye: Güzel huyların kendisinde olduğu bütün ahlâkî güzelliklere sahip olan kişidir. İyilik onun temel özelliğidir. Herkesten sevgi ve saygı görür. Sahip olduklarından memnun ve mutludur.²⁹

6. Estetik ihtiyaçlar: Sanatta ve doğada bir güzellik ve düzen ve anlamlılık görür. Sanatsal özelliği çok gelişmiştir. Sanatta belirli bir yere gelenlerin dinsel anlayışları da o denli hassas ve ince ruhlu olurlar.

Nefs-i Merziye: Tabiatın güzelliğinde Allah'ın cemalinin tecellî ettiğini görür. Allah için seven, hassas, ince düşünceli, içsel eleştirisini en iyi şekilde yapan kişidir. İnsanlara hoşgörülü ve yardımseverdir. Dolayısıyla bu nefisten çevresi hoşnut olur.³⁰

7. Kendini gerçekleştirme: Bu kişi kendi potansiyelini görür. Kendi kabiliyetini, kim olduğunu çok iyi bilir. Her şeyin birliğe doğru gittiğine inanır. İnsan-

26 M. Spiegelman, *Jung*, s. 24.

27 89 Fecr/27.

28 E. Puttick, *A New Typology*, s. 135.

29 89 Fecr/28.

30 89 Fecr/28.

lar arasında ayırım yapmaz. Sorumluluk duygusuyla doludur. Çevresine yararlı olmaya çalışır. Alçak gönüllü, merhametli, toplumun gelişmesiyle uğraşır, adaletsizliğe, eşitsizliğe karşı gelir. Evreni birleşmiş ve ayrılmaz bir tek parça gibi algılar. Bu nedenle insanlar arasında birlik, bütünlük ve kardeşliğin gelişmesi için çaba harcar. Bencil değildir. Doruk dinî ve dinî olmayan tecrübeler yaşayabilirler.

Nefs-i Kâmile: Bu nefis çocuklukta birliği (kesrette vahdeti), birlikte ise çokluğu (vahdette kesreti) görür. Kainatta ikilik, çelişki görmez. Her şeyin birliğe doğru gittiğine inanır. En güzel sıfatlar onundur. Konuşmalarında ilim ve hikmet, lezzet ve tatlılık, huzur ve sevinç vardır. Allah'ın halifesi olma bilinci içerisinde hareket eder ve kendisini sorumlu hisseder, özgür davranır, sevgi ve aşka değer verir ve bunlarla olgunlaşmaya gayret eder. Tasavvufta bu olgunluk seviyesine ulaşmış kişiye vefî denmektedir. Vefîlerin sözleri hoş, davranışları ince, alçak gönüllü, özveri sahibi, itiraz etmeyen, kendilerinden özür dileyen herkesin özrünü kabul eden, tüm yaratıklara tatlılıkla davranan insanlar olarak bilinmektedir.³¹ Bütün hareketlerini iyilik ve ibadet bilinciyle yapar. Bu her iki durumda da kendini gerçekleştirme ve kâmil nefis seviyesine çıkma bu insansal dünyanın ötesi ile ilişki içerisinde bulunularak ulaşılabilir.

Ayrıca insanın bu dünyada Allah'ın halifesi olarak gönderilmesi anlayışı da onu bu göreve lâyık olma yönünde motive eden sebeplerden bir diğeridir. Kur'an'da geçen *emanet* kavramının³² sûfiler tarafından, Maslow'un kendini gerçekleştiren kimselerin özelliklerinden saydığı, *sorumluluk, özgür irade, aşk, kişinin olgunlaşmış tamlama gücü*, olarak yorumlanması bazı kimselerin bu emaniyet yerine getirme amacıyla tasavvufa yönelmelerine sebep olmuştur.³³

Yukarıdaki karşılaştırmada, hem A. Maslow'un ihtiyaç hiyerarşisi teorisinde hem de Kur'an'daki nefsin yükseliş mertebeleri anlayışında insanın gelişim özellikleri açısından çok yakın bir paralelliğin var olduğu görülmektedir. Bu da göstermektedir ki insanın gelişmesi her yönden benzer çizgileri takip etmektedir. İslâm dininde bu nefis mertebelerinde yükselme, psikolojide de kişilik yücelmesi olarak adlandırılmaktadır. Yani aynı gerçeğin farklı bakış açılarından ele alıp adlandırılmasıdır. Bu karşılaştırma, İslâm tasavvufundaki nefis mertebelerinin gelişim özelliklerine psikolojik bir bakış açısı sunmaktadır. Dolayısıyla ortaya şu gerçek çıkmaktadır. Bir kişinin nefis mertebelerinde yükselmesi ve yücelmesi için sadece onun Allah'a bedensel olarak ibadet etmesi yeterli görülmemektedir. Böyle bir kişinin Allah'a karşı sorumluluklarının yanında onun en yüksek değeri verdiği ve bu dünyada temsilcisi yaptığı diğer insanlara karşı belli sorumluluklarını

31 A. Schimmel, *Tasavvuf*, s. 178.

32 33 Ahzab/72.

33 A. Schimmel, *age.*, s. 168.

34 L. Buscaglia, *Kişilik; Tümüyle İnsan Olma Sanatı*, İstanbul 1989.

da yerine getirmesi istenmektedir. Hatta insanlara karşı bu sorumluluk onlarla olan ilişkileri kişinin ne kadar yüceltiğinin de bir ölçütü olarak da ortaya çıkmaktadır. Allah'a karşı görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getiren birisi insanlara karşı da görevinde aksaklıklar yapamayacaktır. Dolayısıyla insanlar arasındaki bu sorumluluk duygusu aynı zamanda kişinin dindarlığının da bir sağlaması olmaktadır. Allah'a karşı görevini yaptığını iddia edip de çevresiyle uyumsuz olan bir kişinin de dinî inancında bir aksaklığın olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum birçok âyet ve hadiste de dile getirilmektedir. Meselâ, "İnsanların en hayırlısı onlara öğreten ve faydalı olandır", "Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğrendir", "Kendin için istediğini komşun için de istemedikçe hakikî mü'min olamazsın" hadisleri bu konuya önem vermektedir. Bu durum diğer dinlerde de aynen ele alınmakta ve onlara göre de tümüyle insan olabilmenin şartının insanlar ve doğa arasındaki olumlu ilişkide ortaya çıktığı belirtilmektedir.³⁴ Bu anlayış çerçevesinde, İslâm dünyasında kendini gerçekleştirmiş veya Kâmil nefis olgunluğuna erişmiş olan İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) ve İslâm âlimi olan Gazzâlî gibi İslâm büyükleri de uzlette olgunlaşmış toplum içerisindeki istenen görevlerini yerine getirerek kemale ermişlerdir. Gazzâlî on yıllık bir uzlet hayatından sonra tekrar medreseye dönüp orada verdiği dersler ve yazdığı kitaplar sonucunda çevresine faydalı olmuş ve bu saygın vasfa lâyık görülmüştür. Yine birçok İslâm ve Türk büyükleri bu özelliklerini içinde yaşadıkları insanlara yaptıkları faydalı işleri sebebiyle kemal mertebesine yükselmişlerdir. Bu hususu Hristiyan mistik Meister Eckhart "İnsan eğer yakınıyla barış içinde değilse asla gerçek barışa Tanrı'yla kavuşamaz"³⁵ şeklinde dile getirmiştir.

Sonuç

Gerek tasavvufun nefis mertebelerinde ve gerekse Maslow teorisinde yücelmede bir ayrılıktan, benlikten bütünü bir parçası olmaya doğru bir gelişme vardır. Çünkü ayrılık bir sıkıntı nedenidir. Bugünkü psikiyatriye göre sıkıntı ve stresin bir kaynağı da kişinin sevenlerinden ayrı kalmasıdır. Çocuğun doğduğu anesinden ayrı kalması nasıl ki anksiyeteye neden oluyorsa, bireyin de tabiatın kopuşu onda belli sıkıntıların kaynağı hâline gelir.³⁶

Belli değerlere sahip olmak şeklindeki bu çeşit bir tasavvuf anlayışına ekonomik ve kültürel gelişime erişmiş toplumlarda daha çok ihtiyaç duyulacaktır. Psikolojik rahatsızlıkların bir çoğunun tasavvuftakine benzer bu çeşit varoluşsal değerler yokluğunun bir neticesi olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu değerlerden yoksun toplumlar refah düzeyini arttıkça tüketim toplumu olmaya yönelmektedirler. Aynen ülkemizde olduğu gibi ekonomik ve teknolojik gelişmeye paralel bir

35 Meister, Eckhart, *Tanrı ve İnsan*, çev. Sedat Umran, İstanbul 1990, s. 60.

36 K. Sayar, *Stîfî Psikolojisi*, ss. 27-28.

kültürel değerler anlayışı gelişemediği için belli sosyal sorunlar da ortaya çıkmakta ve Türkiye olması gereken sosyal ve kültürel gelişmişlik seviyesinin çok daha aşağılarında yer almaktadır. Bu da beraberinde başka sorunlara neden olmaktadır.

Eğitimin temel gayesi, insanı bu aşkın bilinç seviyesine çıkararak onu bütün yanlışlardan kurtarmak ve kendi aşkın doğasının ve doğrunun ne olduğunun bilincine varmasına yardımcı olmasıdır. Bunun için de çelişkilerden uzak olgun bir kişilik geliştirmek için devlet ve yurttaşlar olarak genç nesillere böyle ortamların hazırlanması temel gaye ve hedefimiz olmalıdır. Ancak böyle bir ortam içerisinde yetişen genç nüfus ileride demokratik ortamın oluşmasına katkıda bulunabilir. Devletin üzerine düşen temel görev de, en azından temel ihtiyaçların karşılandığı bir ortamı genç nesillere hazırlamak olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

BUSCAGLIA, L., *Kişilik; Tümüyle İnsan Olma Sanatı*, İstanbul 1989.

ECKHART, Meister, *Tanrı ve İnsan*, çev. Sedat Umran, İstanbul 1990.

GROSS, Richard D., *Psychology; The Science of Mind and Behaviour*, Hodder & Stoughton, London 1995.

GÜNAY, Ü. & Vehbi Ecer, *Tophumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, No: 112, Kayseri 1999.

HOOD, R. W. Jr., 1977

İBN-İ HALDUN, *Mukaddime*, Terc. Zakir Kadiri Ugan, M.E.B. Yayını, 1988.

Kuran'ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâli), Hüseyin Atay, Yaşar Kutluay, DİBY, Ankara 1986.

LIEBMAN, Joshua Loth, *Kalp Huzuru*, çev. Sofi Huri, Amerikan Bord Neşriyat Dairesi, İstanbul 1952.

MASLOW, A., *Dinler Değerler, Doruk Deneyimler*, Terc. H. Koray Sönmez, Kuraldışı, İstanbul 1996.

ORNSTEIN, Robert E., *Yeni Bir Psikoloji*, Terc. Erol Göka, Feray Işık, İnsan Yayınları, İstanbul 1990.

PUTTICK, Elizabeth, "A new Typology of Religion Based on Needs and Values", *Journal of Beliefs and Values*, Ekim, 1997, ss.133-146.

SAYAR, Kemal, *Süfî Psikolojisi*, yayına haz. Kemal Sayar, İstanbul 2000.

SCHIMMEL, A. M., *Tasavvufun Boyutları*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1982.

SPIEGELMAN, M & P. Vilayat İnyet Han & Tasnim Fernandez, *Jung Psikolojisi ve Tasavvuf*, çev. Kemal Yazıcı & Ramazan Kutlu, İstanbul 1994.

SPIILKA, B. & Ralph W. Hood. JR. Richard L. Gorsuch, *The Psychology of Religion; An Empirical Approach*, Printice-Hall, New Jersey (U.S.A) 1985.

WULFF, David M., *Psychology of Religion, Classic and a Contemporary Views*, New York 1991.